

## KULTÚRÁK, KÖZÖSSÉGEK, TALÁLKOZÁSOK

[DOI 10.35402/kek.2020.1.12](https://doi.org/10.35402/kek.2020.1.12)

Ilyen átfogó-összefoglaló című írásba szinte akármilyen beleférek. Erre kísérletet is teszek, de nem a lehangoló félrebeszélés, hanem a felhangoló üdvözlés tónusában inkább. S ennek is több oka van. Részint a folytonos késztetés, hogy jelenünk és kultúránk (kultúránk) tüneményeit a kor igényeire hivatkozva (és persze a tudományos „eredményesség” jegyében) minduntalan valamely már-már követhetetlen gazdagságú konferencia-kiadványban vagy Festschriftben adjuk közre, s tekinthessük immár elérhetőnek, megtörténtnek, világ szeme elé bocsátottnak – ugyanakkor persze egyre kevesebben látszanak olvasóvá válni és ez örökséget gazdagítani, tovább vinni, átadni, amit pedig semmiképp nem tekinthetünk addig érdemi eredménynek, amíg visszaigazolását meg nem kapjuk egy-egy adott közösségtől, szakmai körtől, olvasótábortól saját tudásközvetítő megnyilvánulásainkra. Részben viszont az sem kevésbé reménytelen, hogy a mindegyre gyarapodó konferencia-kiadványokból immár oly nagy sereglet áll össze, melyben akár egyetlen írás is (bármely impozáns lenne amúgy) inkább elévész, semmint érdemben érvényesül. További okok is lennének, de e két aspektus mindenképpen elegendő ahhoz, hogy az olvasati késztetést legalább néhány kiadványról megformáljam az alábbiakban – nem titkoltan kultúrák és közösségek, tudások és felhasználók találkozásainak tükrében. Azt sem titkolom, hogy jobbadán naponta lehetne (és kellene is!) ekkora összefoglalókat komponálni, annyi és oly gazdag a tudástár gyarapodásának egyre növekvő halmaza...

### Tudás-találkozó – mint kultúrafenntartó

Szándékoltan „keretes” alcím. Több referálandó kötet is ideférne alá, most egyet emelek ki, azt is jobbára csak megnyitva, belelapozva, kóstolgatva (és persze ajánlva is!). Ennek háttérében egy viszonylagosan új (tudománytörténetileg viszont messzi múltba vezető, de frissülő adatbázis szempontjából korántsem vénecske) tudásterület áll, melynek a hazai intézmény- és elmélet-történetében nagyjából negyedszázados história áll, a *kulturális antropológia* névvel illetett, s hol *etnológiára* (távoli kultúrák és népek tudományos kutatására

elszánt), hol *egyetemes néprajzra*, hol *kritikai kultúrákutatásra*, hol meg „*alkalmazott*” *társadalomismereti* szándékra épülő szakterület emelkedik. A hazai antropológia (egykoron tárgyi néprajzot és etnográfát, pszichoszociális világokat, etnikai kultúrákat, szakrális és térségi szubkultúrákat átfogó) arculatával rendszerint valamely kulturális térség, identikus egység leíró és interpretatív megjelenítése, élményközeli megismerés módszertana és egyre gazdagodó kultúrákutatói eszköztára függ össze, amelyben a negyedszázada még néprajzi gyűjteményszervező, messzi tájakon utazó, idegen kultúrákkal ismerkedni hajlamos kíváncsiság, emellett a folklórjelenségek összehasonlító kísérletei, vagy adott esetben a tradicionális kultúrák megújulásának folyamatait követő történetiség kapcsolódott össze (jeles kutatók pályája – lásd Boglár Lajos, Hofer Tamás, Kunt Ernő, Vargyas Gábor, Sárkány Mihály –, tanszék-alapítók szándéka, kultúráközi kölcsönhatásokat vizsgálni hajlamos érdeklődésmódozások mellett).

Mindazonáltal a múltbéli folyamatok áttekintő-összefoglaló értékelése nem lett alapeszköze a kulturális antropológiának – és újabb ágazatainak még kevésbé. A hazai kultúrákutatók sem tudtak abból „megélni”, hogy tisztos akadémiai rangjuk van, egyetemi tanszékeken oktatnak, pályázati kuncsorgással némi fagylaltpénzt szereznek messzi vidékekre utazás és ott hosszabb tartózkodás céljával – ahogyan ezt a franciák sem kapták kiváltságként, vagy a románok, litvánok, olaszok vagy brazilok sem. Maradt tehát a „tudásért való tudás” programja mint alap, s erre tornyozódott egyéni pályákon a terepkutatással eltöltött idő, a publikációk száma, a specifikus tudományterületen lehetséges bázis-építés intézménye, no meg a csalfa remény, hogy ilyen életszférák fölötti (vagy alatti) érdeklődés bárkit is meghat a tudomány támogatóinak csekély táborából. Ekkor következett el a kérdések tudássá formálásának szakmai fordulata, amely már nemcsak a tudást, hanem a tudásról való tapasztalatot is kutatási témává teszi, s nemcsak a kutatás módszerét, hanem az elérhető eredmények felmutatásának (cikk, tanulmány, előadás, könyv, múzeumi tárló, helytörténeti adatbázis, nemzetközi tudáscsere, örökségésítés programja, turizmus-ipar szolgálata, kommunikációs felületek kihasználása

lása, kutatási partnerségek kezdeményezése stb.) mintegy másodelemzésével az újrakérdés jogát teszi aktuális programjává. S ma, immár úgy fest, az alapkutatásokra elérhető támogatások folyamatos csökkenése mellett, de a zárt bölcsész-szakmai körök vagy a még zártabb társadalomkutatási műhelyek érdekeltségi rendszerét sem feledve, egyre kihívóbb fundamentális kérdéssé válik a kutatás milyenségének, értelmének, céljának fölbecsülése a tényleges adatgyűjtésen túl. Márpedig ebben mint tudományos törekvésben minduntalan helyet kell kapjon, s korábban is érdemi státuszt kapott a kutatások értelme melletti „hasznának” problematikája – avagy hát a leíró tudomány mellett a visszaható tudomány, a befogadó helyett a megmutató, a tároló helyett a kommunikáló, s mindezek mögött a kutatói világokat, önnön szféráinkat is folytonosan megfággató attitűd, mely önreflexív módon és kitartóan rákérdez arra: mit és miért kutatunk, hogyan hatunk és szándékozunk hatni azzal, amit eredményként kívánunk elkönyvelni, s milyen hatással van ez azokra, akiket mint élő közösségeket a kutatás tárgyává teszünk (miközben nemcsak ők nem „tárgyak”, de mi magunk sem mindig vagyunk csakis alanyok), sőt épp a kutatók oldaláról lehetséges felfogása a kutatóknak... – ez válik időről időre retrospektív kérdéskörre.

A kilencvenes évek közepe volt talán a magyar kulturális antropológusok első komolyabb találkozóinak, szakmai konferenciáinak egyik felívelő időszaka (akkor épp Miskolcon indult új egyetemi szak, kicsivel követve a budapestit...), s az első megmutatók is jelezték már, hogy folkloristák, tárgyi néprajzosok, néprajztörténészek, szociológusok, pszichológusok, nyelvészek, gazdaságkutatók vagy fotósok is találhatnak kizáró, meg bekebelező, elméleti meg módszertani hasonlóságokat – ahogyan rokonságokat számos társadalmi miliőben, messzi világokban – vagy a sajátunkban is. Az időközben lepergett évtizedek intézményesülni engedték hazai és nemzetközi szinten a kultúrákutatók új irányát (sőt azóta már irányzatait) is, amiből további iskolák és műhelyek alakultak, sok száz antropológus végzett egyetemi szakon, s talán részlegesen le is tisztultak a térségi-szakmai-módszertani-tematikai különbségek a különféle felsőoktatási és akadémiai kutatási szférákban. Mostanság talán az „öndefiníció” helyébe a tudásterület új önkeresési programja, átalakult feladattudata, árnyaltabb karaktere és megsokszorozódott módszertani bázisa kínál ütközési-kölcsönhatási felületet – s ezen belül vitát, egymásra találást, elkülönöződést, tematikus cso-

portosulást, s oly sok minden mást is. Lett vizuális antropológia és orvosi, lett katonai és művészeti, lett zenei és festészeti, irodalom- és táncantropológia is, meg turizmusé, meg Afrikáé, meg hispanisztika, meg délamerikanisták tematikus köre, s lett a szent helyeknek, a filozófiának, a történettudománynak, a jognak, a bűnüldözésnek, a romológiának, az ökológiának és még seregnyi területnek „saját” antropológiája.

Nem volt tehát messzi előzmények nélküli, hogy egy szegedi egyetemi konferencia lett rendezője, készítője és serkentő közege 2016-ban a SZTE Bölcsészkarán megrendezett nemzetközi találkozóknak, melynek két előadási napján mintegy százas nagyságrendű előadás került terítékre *A találkozások antropológiája* címen. S bár talán e képlet, hogy „már a találkozásoknak is van antropológiája” – esetleg sokak számára disszonánsan hangzik, sőt a tudományelméletek távolából/magasából még tán provokatívnak is –, de ha úgy nézzük, mennyiféle irányba indult és hány ponton mutat egykoron és ma is a kultúrák, népek, szemléletmódok, közeledések, megértések és reprezentációk iránti elköteleződést a kutatók roppant széles, sőt egyre gyarapodó köre, akkor már sokkal kevésbé meglepő mindez. Mivel pedig a szakmai horizonton hitek és tudások, tudományok és képzetvilágok sajátlagos metszete, összegzési vagy összehasonlító lehetőségek kies választéka jellemzi immár a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság /MAKAT/ tudományos és tudományközvetítő profilját, nem túl rejtélyes az sem, hogy épp e konferencia előadásainak válogatott tanulmánykötetével indította a Társaság kiadványainak biztatóan egyre elszántabb tematikus sorozatát. S bár a korábban kiadott MAKAT-kötetek ugyancsak mutatják a vallásantropológiai, kutatómódszertani, iskolák és irányzatok sokasága közötti kapcsolódások, inspirációk, elköteleződések komplex rendszerét, nemegyszer kiérdemesült kollégák Festschrift-jeként akár, de a lehetséges partnerségek körében a tematikus hívószavak köré kiépülő tudományos légkör kisugárzásait és hatását jól jelzi e tudás-találkozó ténye, előadói tömege, végül pedig a konferencia-kötet is. *A találkozások antropológiája* csábos cím, de kellőképpen parttalan is..., ennek légköre hozzávetőlegesen át is hatja a kiadványt.<sup>1</sup> Tegyük hozzá: szerencsére. Mert mind a Társaság, mind a szakma szerény szégyene len-

1 *The Anthropology of Encounters / A találkozások antropológiája*. Szerkesztette Lajos Veronika – Povedák István – Régi Tamás. Magyar Kulturális Antropológiai Társaság, Budapest, 2017., 252 oldal

ne, ha nem termelné ki önnön létének, iskoláinak, irányzatainak sokféleségét, továbbá ennek inherens látképét, felmutatható profilját, dilemmáit és metodológiai sokszínűségét. De mert kialakítja, formálja, sokszorozza ezeket, így mintegy alapfeladattá is lehet a találkozás mibenlétéről antropológiázni. Kutatók, akik akár önmagukat és egymást is kutatják, elemi módon azt teljesítik, amire hivatástudatuk készíti őket...! Márpedig az antropológusok antropológiája épp oly izgalmas bűvkör, mint a zenészek vagy festők, iparművészek vagy dizájnerek, hívők és pásztorok egymásról való képének csereberéje, ütköztetése, összehangolása. S ma már nemcsak kósza remény, hanem (kevésbé rejtett) cél is, hogy az antropológusok társasága „nyisson” a társadalmi érdeklődés felé, sőt akár kutatás témakörévé tegye a saját társadalom kutatásának megfelelő eszköztárát, hatékonyságát, felismeréseinek értelmét és társadalmi kommunikációját szintúgy.

A megfigyelő, kérdező, kutakodó és válaszkísérletekkel operáló szakmai légkör már a konferencia szekcióiban is tükröződött mint lehetséges találkozások elméleti, módszerbeli és tudásterületek közötti alapkérdések sora, imígyen indokolt tehát az is, ami a Szerkesztők sarkosnak tetsző üzenete az Előszó 5. sorából: „A találkozás létrehozza és fenntartja a kultúrát. Nélküle nincs emberi civilizáció, nem alakulnak ki a társadalmak, közösségek, vagy családok. Találkozások nélkül gyakorlatilag nem lenne semmi, amit elemezhetnénk, és nem lenne senki, aki nem létező elemzéseinket számon kérné rajtunk...” (7. oldal). De – éppemert azt sem tudtuk, hogy a találkozásoknak is lehet antropológiája –, a kötet ettől kezdve önmagában is izgalmassá válik...! Lehet-e, s mi az, s meddig az, vagy hogyan is az, amit társadalmi létezmódnak nevezünk, élményközeli tapasztalatnak és rendszerezett ismeretkészletnek hiszünk, „releváns” módszertannak interpretálunk...?

Noha csak röviden lehetséges lapozgatnom ebben a tudáskötetben, de kétszázötven oldalt „összefoglalni” úgyszincs értelme, s ugyanakkor okfejtési takarékosagra készítek, hogy korrektül ismertető, sőt alapos előszó, és áttekinthető tartalomjegyzék is megtalálható a kiadványról a Társaság elektronikus oldalán,<sup>2</sup> úgyhogy az Olvasóra lehet bízni, mi az, ami elnyeri érdemi tetszését. Az írások azonban a

roppant széles merítési körön, esettanulmányi „példatáron” túl is intim csábítással vezetnek be abba a szférába, amit a találkozások sokrétű fogalma takar.

Ami itt a kultúrák keresztútjain vagy felületein lehetséges találkozási kapcsolatháló részévé válik, az sok esetben a hitek (Horváth Márk – Lovász Ádám, Csáji László Koppány, Abdessamad Belhaj, Anna Kérchy előadásában), a kultúratudomány (Chris Hann, Kathryn M. Hudson, Sz. Kristóf Ildikó, Baumann Tímea, Tamás Ildikó, Schiller Katalin, Lovas-Kiss Antal szövegében), vagy éppen a kortárs antropológiai perspektíva-változás terén megtett kitérők, útbejárások, rátalálások és természettel kialakított kapcsolatok vidékén tükröz újdonságot. Ráadásaképpen még ezeken túl is jelentős összefüggés-hálóba helyezi a szempontok, módszerek, értelmezések sokaságát (egy konferencián, ahol három kontinens tíz országából jövők adják elő válogatott tudásterületi tapasztalataikat, ott eleve a találkozás a legközösebb többszörös), viszont a hívószó, a tematikus vonzaskör a legkülönb értelmezések szerinti érintések, ráismerések, felfedezések, intimitások körére érvényes élmény maradt – sőt, ezek alig megfogható terére, tudásterületi határvidékek lehetőségére, kölcsönhatások köreire, válaszok eltéréseire is jellemző válaszkísérletek széles horizontja volt a természetes a vizsgálódások többségében. A kötet azonban nem közöl minden szöveget, kivonatot sem, csak az előadások egy válogatott-szűrt körét, amelyeket a tematikus körvonalak elméleti megközelítéseihez igazítva Régi Tamás vezet be „kreatív határvidékek” főcímmel egy jól megfogható elméleti keret révén, majd Wilhelm Gábor egyenesen a „kontaktzóna” eltérő tudományterületeken és helyszíni részvétel alapján megtapasztalható tudásteret, továbbá ehhez kapcsolódó metodológiát jelöli ki az antropológia-etnológia-kultúrakutatás számára érvényes tudástapasztalat nyomán. E hitek és tudások, tudományos leírások és életközeli élmények határvidékein zajló viták, megismeréseméleti perspektívák egyúttal az eredeti, a szándékolt, az értelmezés mélysége és kiterjedése alapján elkülönülő, majd közössé váló, esetenként muzealizálható tudásjátszmák ismertetésével gazdagítja a kulturális találkozások módozatait (így például a gyarmatosítástól hatalmi vagy kulturális kölcsönhatások jelenlétéig, a nyelvi készletektől a konfliktusmegoldásig, a homogén földrajzi tájak és eltérő történelmi korfelfogások együttes jelenlétéig számos elmélet parallel jelenlétéig). A kötet tehát nem a felszínes, hanem épp a mélyrétegekben zajló elérési, kultúrafenntartási, kölcsönhatás-elméleti, kap-

2 <https://sites.google.com/site/makatinfo/hirek/Atalalkozasok-antropologiaja-kotet>; ugyanitt ismertető e kötetéről Vukov Anikó Veronika olvasatában, <http://www.kulturaeskozosseg.hu/pdf/2018/3/12.pdf>

csolatfüggő, akár kereskedelmi, akár kultúrafüggő érintkezési erővonalakat rajzolja a tudástérbe, ide értve turisták, menekültek, gazdálkodók, cserekapcsolati kölcsönhatások, szakrális értéktartományok, s közeli vagy távoli etnográfiai leírások, interpretációs sémák és újítások témaköri csokrát is, melyek a kötet „tematikuss” blokkjait alkotják.

Egykoron az antropológia/etnológia a gyarmati jelenlét, kényszer és ráhatás, öslakos válasz és érintettségi motivációk sokféle tartományát összekötő szemléleti híd funkciójában volt erős, viszont ami e kötetben már egyértelműen jelzi a szakmai normák és respektált tudások találkozásait, az kiváltképp azzal a rétegzetten specifikus társadalmi közeggel függ össze, ahol a kutatók megfordulnak, s ez fölmutatja azt a háttérvilágot is, melyben a kölcsönhatások maguk is tudásvilágokat formálnak, hit-szférákat képeznek le, társadalmi közéletet jellemeznek vagy tudásterületi határok közötti átjárását, átlátást bizonyítanak a kortárs gondolkodók számára. A találkozást már maguk a témakörök, vallások, hitek, társadalmi környezetek, tudományos aspektusok párhuzamai is közvetítik: például a kontaktus-zóna mint terep az etnográfia és muzeológia közös horizontján (Wilhelm Gábor) nem csak a térben találkozunk, hanem a néprajzi, szociálandropológiai és kulturális antropológiai szemlélet összekapcsolódási területén is. Vagy jelen van ugyanez Hofer Tamás munkásságában, amit Chris Hann saját térségi kutatásaiban (Tázláron) egykor megkezdett és amit Hoferrel összehasonlítási felületté tehettek, így a mai összevetésben már a két kutató, két térség, sőt két korszak is találkozási kölcsönhatásoknak van kitéve. Hasonlóképpen – éppenséggel az idői és térbeli távolság párhuzamai közepette is – feltaláljuk a találkozást Sz. Kristóf Ildikó tanulmányában, amelyben egy pueblo indián közösség 1896-os fotóján és ennek befogadásán át Aby Warburg művészettörténész és az ismerős/idegen értelmezési szférákba vezető útjaiként láthatók meg találkozási helyszíneként leírt terepek, emberek, ideák és reprezentációs módok is. De mert találkozások a kontaktusok egyszer képzeleti, máskor közvetlen és valódi területein egyaránt magukba fogják a terek és terepek, habitusok és tapasztalatok, értelmezések és válaszok mikéntjeit is, ezért itt nemcsak a terepkutatások évei-évtizedei lényegesek, hanem például a generációs szemléletkülönbségek (Baumann Tímea tanulmányában és másképpen Schiller Katalin írásában), a média-hatások, interpretációs közegek és értelmező közösségek kölcsönhatásai is rangot és szerepet kapnak (így konkrétan Lovas Kiss Antal,

Yuko Kambara, Abdessamad Belhaj, Anna Kérchy vagy Tamás Ildikó dolgozatában). Az értelmező világ érvényessége, avagy amikor nemcsak „a terep” keres választ, de a válasz maga is (tudás- vagy képzeleti) terep funkcióban definiálható, izgalmasan mutatkozik meg Horváth Márk és Lovász Ádám dolgozatában, akik *A szörny szája. Hibriditás és poszthumanitás a szörnykutatásban* címen a filozófusok aspektusából beszélik el a kultúrtörténet szörnyeit, s a rettentő alakokat mint „kulturális testeket” mutatják fel, akiknek pusztító entitása mégis kitartóan jelen van az emberi normarendszerekben, rémületes világképekben, ezek révén pedig a találkozások szféráiban. S mert a kontaktus-terek, határvonalak valójában nemcsak testesült, vizualizált, tárgyi mivoltukban is kezelhető létezésformák, talán még tüneményesebb alakokat öltenek „az energia, rezgés, Szentlélek” ködében, ahol egy új vallási mozgalom csoporttagsága képviseli az érintéses gyógyítás eszközkészletének birtoklását Csáji László Koppány dolgozatában.

De megannyi más szférában is ott ül lényegüként a kölcsönhatás, találkozás vagy érintkezés. Ilyesféle „érintések” köszönnek vissza Donatella Schmidt, Giovanna Palutan és Beatrice Gaborin északkelet-olaszországi (venetói) és római esettanulmányjaiból, akik az Olaszországban landoló menekültek ellátásának jelképtárával is foglalkoznak, s akikre szinte rímel Abdessamad Belhaj a magyarországi muszlim közegben készített kutatási áttekintése a vallási előírásoknak és a környezeti hatásoknak kitettség terén, vagy amiként Kathryn M. Hudson afrikai rabszolgák és indiánok leszármazottainak identitás-narratíváiban láttatja a múlt-jelen-jövő élményét, meg ahogy Kérchy Anna a 'másság' zsidó származású cirkuszművészek visszaemlékezéseiben föllelhető ellenállási stratégiáit jeleníti meg hihetetlen intenzitással. Mindezek mint tereptapasztalatok sokféle körköröségen át hatnak azután vissza a bevezető megállapításhoz, hogy ugyanis „a találkozás létrehozza és fenntartja a kultúrát”... Hisz legtöbbször nemcsak fenntartja, hanem a kultúra egésze maga is lehetséges és valós találkozások univerzuma.

Az emlékezet és az imázsformálás esettanulmányai, a tudástapasztalat és az idői párhuzamok komplex rendszerei a zajló létben nemcsak a kultúrakutatókat érdeklik, s nem pusztán tudományos kérdéskörként metszik ki a maguk relatív érvénytartományát a mindenkori találkozások világmegismerési komplexitásából, hanem részválaszokat is formálnak a tudományra visszaható

eredendő kérdések eszköztárán át, vagyis újabb találkozásokon át. A hitben, tudományban, közéletben, közösségben kialakuló entitások azután majd egy másik lehetséges dimenzióban lelik meg önnön interpretációs színterüket. Talán ott, ahol a mindenséggel lehetséges találkozás és ennek rejtekező világai nem a Nagytudományi hipotézisekben, Rendszerszintű hasznosságokban, Innovatív praktikuságokban találják meg önnön túlélési rejtekhelyüket, hanem az emberi egyetértések, el- és megértések közös színterein is, ahol ugyanúgy gondolatok és kérdések, tudások és válaszok, titkok és alkalmi megfajtások világaival formálnak újabb kapcsolatot...

### Történeti tudáselit, adaptálódó identitások

A Nagytudományok háttérben szorgoskodó kiskutatások, a feltáró és regisztráló háttértárak talán mindig is a találkozások, kölcsönhatások, konfliktusok szcénáit jelképezték, s köztük az adatbázis rangú vagy tudástár-funkciójú nyilvántartásokat is. A tudományos igényű, szakszerű, és rendszerint eltérő címtári forrásanyag kezelése önmagában sem könnyű, ezért bármely dokumentáció még annál is jelentősebb és tudatosabb minden olyan mű esetében, mely akarva-akaratlanul a tudásátadás folyamatát egy tudástári adatbázissal növelni próbálva olykor talányban hagy, vagy sejtetett kétértelműséggel szolgál. Hitünk szerint ugyebár a tudásnak egyértelműnek kell lennie, sőt közérthetően használható, ami nem pótolható színmintával, betűfokozat vagy betűtípus-jegyekkel, kiemelő vagy belesimító tónusokkal. Az első pillantásra ilyen közléshiány tűnik szembe a Kovács I. Gábor szerkesztette *Diszkrimináció – emancipáció – asszimiláció – diszkrimináció* kötet esetében,<sup>3</sup> melynek címlapja vibráló grafikai anyag ugyan, sőt tónusaival, betűméreteivel és kiemelés kiemelésre építő téglakötés-asszociációjával reményt sugall ugyan, csak hogy már a belső címlapon is ezt szabályosra tagolt címrétegekkel cáfolja meg, belső tartalmában továbbá még ennél is több drámai közlést hordoz.

A tipografikai cseleken túl, a sorozat (mely a történeti elitkutatások még 1990-ben megkezdett

folyamatát, a Huszár Tibor régebbi témakörét folytató tudáselit-vizsgálódást segíti meg egy vékonykának tetsző, de annál fontosabb opusszal) a várható kötetekben az 1848 és 1944 között kinevezett, összesen 1044 magyarországi egyetemi tanár életrajzi adattárát és életútleírását közli majd teljességgel, s ebből itt 67 (precízebben: 22 zsidó és 45 zsidó származású) egyetemi tanár adatait dolgozza föl olyan szempontból, hogy az ELTE Történeti Szociológia Tanszékén folyó történeti elitkutatás keretében feltárható etnokulturális alakzatok, felekezeti-művelődési tömbök és lokális képviselői arányok hogyan alakultak a jelzett hazai tudásmodernizációs folyamatban, személyes sorsokban, karrierekben, élethelyzetekben, tudományos eredményekben. Az első nyilvános és rendes tanárok kinevezése még a Ratio Educationis alapján 1848 áprilisától indult, az egyetemi fokozat rangja és presztízse idővel jelentőssé vált, de egyre több feltételhez kapcsolódott, ugyanakkor el is tért a címzetes (értéktartalommal olykor teljes, máskor csak formális) meg a teljes állású tanárok státusza, jóváhagyottsága, továbbá hatalom által, felülről legitimáltsága, intézményes vagy kutatói helyzete, a fennálló politikai-intézményrendszerhez kapcsolódó tudástökéje is. Az eltérések számos okból fakadtak, nem utolsósorban a politikai rend éppen aktuális mivoltából, az intézményes hovátartozás és térbeli tagoltsági helyzet tónusaitól, s nem utolsósorban a tudásterületek aktuális perspektíváitól is függően. (Például az egyetemek autonómiája, a tudományterület államhatalmi támogatottsága, az egyetemi magisztrátus presztízstőkéje, valamint a professzorok vallási-felekezeti hovátartozása is belejátszott a kiemelés, kiemelkedés, sikerképesség, fejlesztési háttér, tudományági szervezet és kari-intézményi besorolás várható perspektíváiba). Kiváltképp izgalmas például, hogy a 67 professzor névsorában átlag feletti az orvoskari tanárok száma (18 személyiség, vagyis 27%), ezenközben messze nem volt mindig biztos a tudásterület képviselőinek számos körülménye, gondoljunk csak a századvégi erősödő antiszemitizmusra, a zsidótörvényekre, a trianoni döntés után „külföldre szakadó” intézményekre, a tudásterületek akadémiai beilleszkedési folyamatára vagy a kutatási támogatások politikai-gazdasági tőkeinventációjának változó prioritásaira. (Az első izraelita vallású orvosprofesszor például Magyarországon Géber Ede volt, aki Körmenten születik, Szombathelyen és Pesten tanul, Bécsben szakosodik a bőrkórtan területén, majd 1874-től a kolozsvári orvoskar bőr- és bujakórtan tanszékén foglalkoz-

3 *Magyarországi egyetemi tanárok életrajzi adattára (1848–1944) I. Zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok.* Történeti elitkutatások – Historical Elite Research 8., ELTE Társadalomtudományi Kara. Összeállította Kovács I. Gábor, Kiss Zsuzsanna és Takács Árpád. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012., 174 oldal

tatják mint első bőrgyógyász professzort Magyarországon, eközben a Magyar Természettudományi Társaság tagja meg a konstantinápolyi orvostársaság levelező tagja is, s Kolozsváron hal meg 1891-ben). E mai viszonyokat, szakmai hálózatokat, tudományterületi hovátartozásokat aktuálisan egészen másképp látjuk, s ebből mint szempont-különbségből is fakad a lényeges momentum: miképpen alakul(hat) a térbeliség, ezenfelül a felekezeti-művelődési tömbök különbségeinek tagoltsága, időbelisége, csoportstruktúrája, kapcsolathálója. Eltérő aspektusú, de az idősoros mutatók és életút-leírások szerint egymást követő státuszhelyzetek jelentőségét is meghatározó például, hogy adattári lajstromokban előforduló nyilvántartási hibák, eltúlzott minősítések, rangok, pozíciók időfüggő változatai hogyan hatnak vissza a teljes folyamat-ábrára, s miként mutathatja így a teljes mozgásdinamika az egyes tudások „rangját” a politikai státus, a hitvallások és beilleszkedések, a származási mutatók és ranghelyzetek szerint. A zsidó és zsidó származású egyetemi tanárok együttes, de elkülöníthetőségében is releváns kezelésének indoka lehet például, hogy e csoport egyértelműen körülhatárolt volt a jogilag szankcionált diszkrimináció révén, ebből fakadóan például az 1867-es emancipációs törvény után is csak lassan szűnt meg a professzori kinevezések esetében játszott származási szerep. Az 1894–1895-ös egyházpolitikai törvényeknek, az izraelita felekezet recepciójával segített és felgyorsuló mutatókat integráció és asszimiláció utóbb, az 1918–19-es események után eltérő jelentéskülönbséget mutatott a korábbi időszakhoz, s még erősebbet a későbbihez képest. Az előbb mérvadó diszkriminációt az emancipáció során az asszimiláció követte, majd mindez fokozatosan átrétegződött a diszpreferálás, a fokozatosan újraépülő megkülönböztetés, később már a jogilag is kinyilvánított diszkrimináció során. S ne felejtjük jelezni, hogy itt nem kisebb tekintélyekről van szó, mint a sebész Balassa János, a növénytanász Gerenday József, a 48-as honvéd tisztiorvos Korányi Frigyes, az orientalista Vámbéry Ármin, a történész Marczali Henrik vagy Alexander Bernát, Goldzicher Ignác, a kolozsvári Riesz Frigyes, Fejér Lipót és mások körei. Így tehát ha a társadalomtörténeti nézőpontú kötetek sorában itt a felekezeti, az „idegen”, az asszimilálódott, a beilleszkedett, az újra elkülönített, a mássága okán valamely módon diszkrimináció által büntetett személyiségekről, intézményi és tudományos környezetükről, származási hátterükről és tudományos fokozatuk megszerzési helyétől is függővé tett karrierükről van szó,

valamint ha a professzori kinevezéseknél az 1867-es emancipációs törvény után is csak lassan megszűnő szankcionálásról eshet szó, akkor ez a korszak bővelkedik az egymásra rétegződő címek, státuszok, ranghelyzetek, kiszolgáltatottságok, elismertségek, befutás- és migráció-történetek széles metszet-sorában. Ehhez jön még a betürendes keresőben pontosan adatolt lexikai anyag, teljes életútjuk, származásuk, felekezeti hátterük, családjuk, szülei, testvéreik, feleségük, gyermekeik, vallásuk/vallásváltásuk, tanulmányaik, tudományos fokozataik, egyetemi tanári kinevezéseik, tudományos társulati, egyesületi és szerkesztőségi tagságaik, kitüntetések, társadalmi és politikai szerepvállalásuk, vagyoni viszonyaik alapos lajstroma. (Az adattár amúgy zsidónak tekinti főképp azokat, akik az izraelita vallásban születtek s ezt meg is tartották, emellett „zsidó származásúnak” azokat, akiknek vagy a szülei, vagy ők maguk izraelitának születtek, de valamikor kikeresztelkedtek, vagy valamely okokból felekezeten kívüliek lettek). Mivel a főképp Klebelsberg Kunó kultuszminiszterségi időszakában (1919 augusztusa és 1931 vége között) mindössze nyolc zsidó származású tudósból lett egyetemi tanár, még látványosabb, hogy a Hóman Bálint korszak, a zsidótörvények, majd a német megszállás alatt, majd a deportálás időszakában a még működő, vagy már nyugdíjban levő zsidó és zsidó származású egyetemi tanároknak nemcsak kinevezés nem juthatott, de 1944 végéig már zsidó származású professzort sem neveztek ki. A kötetből aprólékosan kiderül, mi lett a tudományterületek és meghatározó személyiségek sorsa a zsidótörvények után, majd a német megszállás, a deportálás időszakában: a még működő vagy már nyugdíjban levő zsidó és zsidó származású egyetemi tanároknak jobbára leívelő pályakép, kiszolgáltatottság, asszimilációt követő újabb diszkrimináció lehetett csak perspektívája, ha túléltek a korábbi választékos diszkrimináció fél évszázadát.

Az adatszerűségben is izgalmassá tett, sorsképekkel gazdagon illusztrált kötet mintegy rácsfol a látszólag „érdektelen” életrajzi adattár „mellékességére”, s bár többrétegűen közelíti meg, lényegében a „talányt” is föloldva, még a borító rétegződés-képére is történeti magyarázattal szolgál. A tudás, a tudomány és a tudástörténet intézményes, sőt perszonális eseménytára éppúgy része a hitekben, közéletben, intézményesülésben fontossá váló folyamatoknak, ahogyan azt később is, vagy amiképpen ma is jól látjuk ennek árnyalataiban és jövődől (várható, képzelt, fenyegető, sorsmeghatározó, stb.) perspektíváiban. A következő, majdani kötetek kö-

zött már talán annak összehasonlítása is helyt kaphat, miben különbözik, s miben hasonlít egymásra a két világháború közötti és az ezek utáni, adott esetben már mai és holnapi tudományok reputációs programossága...

### Boglár-mítosztól az amerikanisztikai vallástudományig

Sűrű programossággal, kimódolt tematikai és sorozat-tervvel látszik megjelenni a Károli Gáspár Református Egyetem kötet sorozata „Károli könyvek” címen. A kiadványok nagyságrendje mostanság a hetvenes számnál jár, a sorozatszerkesztő dr. Sepsi Enikő három alsorozatra tagolja őket, külön kör a monografikus műveké, másik a tanulmány- és konferencia-köteteké, s egy harmadikba a forráskiadványok és fordítások tartoznak. A Bubnó Hedvig, Horváth Emőke, Szeljak György szerkesztette *Mitosz, vallás és egyház Latin-Amerikában. A Boglár Lajos emlékkonferencia tanulmánykötete* nevéből adódóan is konferencia-kiadvány,<sup>4</sup> de ekként aztán bármelyik írás alkalmas lenne alaposabb ismertetésre, ugyanakkor egy gyakorlott könyvmesélő számára is végtelen lehetőség a 342 oldalas konferencia-kötetről bármit írni, és semmit, semmi érdemit vagy lényegeset... Neveket, előadás-címeket sorolva kitelik a recenzió terjedelmének fele, egyéb körvonalakkal meg a másik fele. Így hát ha nem elégszem meg a tartalomjegyzék ismertetésével, érdemes egy tagolási szempontot választani. Ebben a tanítványok, a tematikus közelségben mutatkozó és a tisztelgők köreit lehet talán elkülöníteni, de ezek olykor egymásba is átmosódnak, mégannyira azért is, mert a latin-amerikai horizont a magyar tudományosságban már többféle régészeti, kulturális antropológiai, történeti és irodalmi tematikus törekvésekkel mutatta be önmagát. Ugyanígy eltérő tudás-ívekben, térségi magaslatokban és távolsági ismeretek sokrétűségében mutatkozik be a kötet megannyi szerzője, akik közül választani mégsem lehetséges – vagy nem méltó a legrangosabb latin-amerikanisták széles köréből kiemelni mondjuk a Candomblé afro-amerikai vallással foglalkozó diák (Demeter Gábor), a vallásosság irodalmi szemléletéről értekező kolléga (Imrei Andrea), a hazai szaktudományban „zászlóvivő” szerepet vállaló Anderle Ádám fél évszázados kutatástörténetet összefoglaló „tézisei”, vagy a budapesti kulturális antropológi-

ai iskola Boglár Lajos megteremtette műhelyének időtávtalos bemutatására vállalkozó Prónai Csaba írásait. A kiemelő választás hiányát tükröző aspektus persze nem az értékszemlélet nélkülözését jelzi, hanem a parttalan gazdagságát, melyet e tudáskincsekre utalva nem lehet megtenni a szavatosság és hitelesség névpróbája nélkül: Gyarmati János a térség egyik szakmai gondnoka a néprajzi-történeti térfélen; Szeljak György ebben a mexikói halottak napja pre-hispán és kortárs jelenségeinek kutatója; Főzy Vilma a legjelesebb néprajzi gyűjteményszervező és a Boglár-követők hűséges táborának egyik lelke; Schiller Katalin a perui vidék és andoki kultúra kutatásának ifjú utánpótlását képviseli a szent legendák és életviteli szertartások, piacok, totonák gazdaság és rítusok témakörében; ugyanebben a miliőben Kézdi Nagy Géza is képviseli a Boglár-hagyomány intézményesítését, Kovács Nóra a Buenos Aires-i magyar közösség kutatásában viszi tovább a Boglártól jött kutatási késztetést, Drjenovszky Zsófia a pueblo indián életmód vallási kontönsének felmutatásával gyarapítja az amúgy is meglehetősen színes életvilág összképét, s ugyanitt Letenyey László (Javier Zea-val közös) írása az andoki migráns közösség budapesti zenei világába csábít az Inti Raymi ünnepség tudományos intimitásaival. De még ugyanitt az e körben elmaradhatatlan Dornbach Mária afrokubai santéria-beavatása ugyancsak klasszikussá érelődött transzkulturációs kérdéskört talál, s akkor még nem szóltunk Semsey Viktória neoaszték világkiállítási pavilon-elemzéséről, ami kortárs interpretációk felé tágítja a Boglár Lajos és iskolája kialakította értelmezési teret, vagy Horváth Emőke izgalmas dolgozatáról, melyben az 1959-es kubai „szakállasok” és katolikusok egykori pozícióinak és időközbeni nézőpont-váltásának okait, levéltári és sajtó-forrásait tekinti át a konfliktus-mezők fennmaradásának izgalmas hitpolitikai és nemzetépítési stratégiaváltásai közepette. Akit itt most kihagytam a huszonnégyszerző közül, csak a pillanatnyi lapozgatásból maradt ki, de a dolgozatok (eredetileg előadások, írott változatba átülterve) szerencsére elérhetőek a kötetben és nemcsak a Boglár-iskola vagy a térségkutatás szemléleti, módszertani, tematikai és interpretációs horizontját gyarapítják mindannyian, de azt is tükrözik, ami a címbe foglalt összegzésben a hitvilág, a tematikus érdeklődés-irány és a tudományos igényesség alapkritériumának konzekvensen megfelel, egyben a mindenkori és mindenholi kultúrák és közösségek találkozásait is reprezentálja.

4 Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2016., 342 oldal

## Egy másik tér – több másik társadalommal

Ilyenféle alcímre az első reakció könnyen és racionálisan lehet az: mihez képest másik a tér, s kicsodák azok a másik társadalmak...?! Csak nemválaszom van erre, avagy súlyosan kitérő, méltón megalázkodó, lehetetlenül respektív, de egészében is tisztelettel teljes. Immár nem pusztán-csupán azok felé, akik szereplői, részesei, áldozatai, túlélői egy valaha volt rossz válasznak, hanem azok iránt is elismerő bólintás, akik mindezt megőrzik az emlékezetnek, írnak róla, észben tartják, megőrkítik. Itt most többféle útra is indulok, s csupán hívogatni tudom az Olvasót, utazzon velem egy kicsit, közös kabinban, közös képekben, közös emlékezetben, másféle kultúrák mégis-közösségi találkozásai felé.

A másik tér most nem más, mint az idő, a tudás tere, a Könyvek tere. Melyeket pontosan hetvenöt évvel ezelőtt, épp az akkori könyvhét alkalmával kezdtek zúzómalomba hajítani Budafokon, tonnaszám, egészen pontosan 500 ezer kötetet.<sup>5</sup> Mert „mások” írták őket, mások olvasták, s megint mások hirdettek bős rendteremtő hadjáratot ellenük, mint vírus ellen, mint veszélyes üzenet ellen, az írástudók felelőssége ellen...

A másik társadalom pedig az, ahol az egyik nem fér meg, vagy nem hagyják ott élni, vagy száműzik, elüldözik, előítélettel veszik körül, s bár nem ismerik, de végleg eltüntetni mégis jobban szeretnék, mint megismerni. Ehhez alább több közelítésmódot is egyberaktam – sajnos nem eleget ahhoz, hogy kiesebb összképet adjon ki. De legalább a legfelszínesebb közelítést, az időszerű üzenetet, a nyáron esedékes emléknapi (augusztus 2.) utáni,<sup>6</sup> a Soha többé Soá-t követő, de a „kitörés napjának” trombitásait megelőző üzenetet. Ebből is a legközvetlenebbet – az auschwitzi haláltáborban meggyilkolt háromezer cigány emlékezetét megőrkítő kötetet emelem előre, egyiket a több

5 1944. június 16-án, a budafoki Első Magyar Kartonlemezgyárban 22 vagon, 500 ezer könyvet dobtak a zúzómalomba Kolosváry-Borcsa Mihály frissen lett államtitkár eligazítása alapján, aki két év múltán így emlékezett: „Nemcsak az volt a célom, hogy megsemmisítsek könyveket, hanem az is, hogy helyet csináljak az elnyomott magyar íróknak”. 120 hazai szerző könyvei estek áldozatul... És hely aztán bőven lett... Lásd még fotókkal <https://magyarnarancs.hu/tudomany/egyetlen-udvariatlan-szoval-nem-bantottam-a-zsidokat-93339>

6 [https://jelesnapok.oszk.hu/prod/unnep/a\\_cigany\\_holokauszt\\_emleknapi](https://jelesnapok.oszk.hu/prod/unnep/a_cigany_holokauszt_emleknapi)

közül: Jutka Rona *Magyar cigányok. Túlélők vallanak* című könyvét.<sup>7</sup>

A megemlékezés légköréről – ha nem is a Szerzőket idézem most –, lehessen itt egy gesztusnyi emlékezet...! Konrád Györgytől való:

„Fogadják tisztelgő fejhajtásomat azért az egyszerű tényért, hogy ott voltak. Már az is erkölcsi érdem, hogy odakerültek. A jó gyanújába fogható az, akit odazártak, valamit talán tettek a zsarnokság ellen, és a szabadság nevében tették ezt, ha sokféleképpen értelmezték is ezt a szót.

A testvériség az emberek között sohasem lehet teljes, a kivégzőfalnál az áldozatoké mindenképpen teljesebb, mint a kivégző-különlítményé.

Hogy önök hajlott korokkal dacolva még találkoznak egymással közösen emlékezni, bizonyítja az egykori táborlakók szolidaritását. Egykori öreik valószínűleg nem találkoznak. A fogság, amelyet a sors kegyelméből sikerült túlélniük (hozzátéve az állhatatosságot és a kölcsönös összefogást), csak annyit bizonyít, hogy akkor önök vállalták azokat az igazságokat, amelyek veszélyesek voltak, viselték azt a különös mivoltukat, amely akkor halálra volt ítélve.

Tisztelet a halálraítélteknek és az életben maradtaknak, zsidóknak és keresztényeknek, vallásosoknak és vallástalanoknak, embereknek, akiket politikai meggyőződésükért a diktatúra szögesdrót mögé tett”.<sup>8</sup>

A fogság, a tábor, a más terek és kényszerek, állhatatosságok és emberségek, kivégzőfal és szögesdrót együttese, az összefogás és áldozatvállalás hangja szól Jutka Rona könyvéből is. Mely Övé is, meg nem is csak, mert mindannyiunké, s ugyanakkor részben azoké, akik túléltek a másabb idők mindünk számára feszélyező kíméletlenségét.

Szerzőkről írtam fennebb, s A szerzőről, Jutka Ronáról, aki kép és szöveg formálója is. De bizony van más is a kötetben, így például Ferge Zsuzsa írása (12-14. old.), aki a *Magyarországon nehéz cigánynak lenni* című bevezető szöveg alkotója, Szuhay Péter pedig *A Holokausztól a Pharrajimosig* címen adja keretformáló dolgozatát (121-128. old.), jelezve részint a Holokauszt-emlékművek első időszakát Nagykanizsa és Nyíregyháza emlékezet-politikájában, valamint azt is, ami írásának alcíme: *Egy szemünk előtt kialakuló rítus mint a romák történelmének metaforája* (ÉS, 2015.

7 Napvilág Kiadó, Budapest, 2011., /angol és magyar nyelven, szöveg és fotó: Jutka Rona/, 165 oldal

8 Konrád György: *Levél a buchenwaldi koncentrációs tábor egykori foglyaihoz*



november 18.-i szám). Itt tehát a szociológiai, szociálpolitikai és kisebbségi örökségi keret Ferge írásától Szuhay dolgozatáig elő- és hátlappal látja el Róna Jutka munkáját, mely Szatmárcsekétől a békési tájig, Baranyától Zalán át Vas megyéig és Várpalotáig bejárt faluhálón belül nyolc településről vett portrékkal adja ki a könyv anyagát. Az album alcíme a *Túlélők vallanak*, s ennek fotó-meginterjú-szövegei töltik ki a terjedelem javát (16-120. old.). Mindezek szövegszerűen a kötet végében angolul is megtalálhatók, a képaláírások hosszabbak és magyarázó-leíró célzatúak, ugyancsak magyar és angol szöveggel, de a képekkel harmóniában nemcsak hitelesítenek, hanem gazdagítanak is.

Ha ezek koronájaként és maga a kötet keletkezési okaként is tekintjük (Ferge Zsuzsa bevezető szavaiból), hogy „Jutka a holokausztot Hollandiában, egy holland parasztcsalád védelmében élte át. A szülei Hollandiába kivándorolt magyar zsidók voltak. Tudott a magyar zsidók háború alatti üldöztetéséről, tömeges pusztulásukról. Azt nem tudta – miként sokan mások sem –, hogy 1944 a cigányok számára is végzetes volt, ők is osztottak a megvetett 'fajok' sorsában. Jutka könyve abban akar segíteni, hogy közösen jóvátegyük ezt a nem tudást” (12. old.), akkor még több összefüggésben érthető, mit keres egy holland a magyar cigánysoron, öregotthonban, nemzedékek emlékezetében. Ferge ezután elnagyolt, de hiteles 20. századi cigányság-történetet vázol fel időközök és adatok sorával, szociológiailag a cigányként megmaradók, a „kilépők” és a sikeresebben élni nem tudók egyharmad-egyharmad arányaival, mentális és anyagi állapotuk romlásával, a körülöttük újraszülető szegénységellenes indulat és fajipresszió növekedésével. Ekként a szegény=cigány tévképzet, továbbá a (kormányzati tevékenység hatékony segédelmével) növekvő gyűlölet elleni tiltakozás reményével, tehát a Holokauszt emlékezte révén a megértés szándékát szorgalmazó soraival teszi teljesebbé üzenetét. Szuhay viszont mint roma-kutató és a cigány emlékezetkultúra több szempontú megörökítője is, ennél sokkalta kiterjedtebb képet ad részint a romakutatások alakulásáról, részint a polgárjogi ellenállásról, de a Porrajimos fogalom, a sérelem/jogfosztás/megsemmisítés tartalom átélésének és reprezentációjának értelmezés-történetéről, az emlékező események, virrasztások, a polgárjogi védelem szándéka és az etnicizált világban a méltóság, a világhossz, a múlt jelen idejűvé válásának adataival is megerő-

síti az egységet, „az üldözöttek összetartásának” szertartásosságát.

A kötet válogatott fotói az esetek többségében nem művészfotók, hanem szituatív dokumentumok, számos intim és korrekt portréval, helyszínt megidéző tónussal (esetek helyszínei, emlékhelyek a helyi közösség ismeretkincsében, társas-közösségi lenyomatok, iskola, tópart, kollégium, a komáromi erőd, a kivégzések néhány tetthelye, emlékállítások példái). A Konrád Györgytől idézett „hajlott korukkal dacolva még találkoznak egymással közösen emlékezni” tartalom ebben válik teljessé, hisz őrök, kínzóik, kirablóik és megsemmisítőik nem tudnak találkozni, a túlélők viszont igen, s e találkozásban az emlékállítás gesztusa, a megőrzés és tisztelet jelei hatványozottan benne vannak.

„Túlélők vallanak”... – az alcím és a fényképek belső harmóniája, a szövegek közvetlensége és a feldolgozás egésze ezt az emlékállítási szándékot teszi teljessé. Nemcsak a kegyelet napján, hanem a tatárszentgyörgyi roma gyilkosságok évfordulója tiszteletére is, a könyvek és a könyvekben lakozó kollektív história emlékezetére ugyancsak. Ma még lehet emlékezni. Holnap már ez sem biztos. Vagy nem úgy, ahogy szabad (lásd az Úz-völgyi temető etnikumközi színtéren dülő eseményeit, vagy a hazai „nemzeti szoborállítási” jelképíték megannyi tanulságát), vagy nem úgy, ahogy illendő lenne (lásd a hivatalos-állami-kormányzati cigánypolitika totális vakvágányát vagy a kíméletlen telepbontások, kilakoltatások, vegzálások intézményesített megoldásait). A túlélők vallanak – de mindenekelőtt azokról, akik sem az elfogadásban, sem a megértésben, sem az együttélésben nem maradtak emberek. Azaz nem csupán vallanak, de szándék nélkül vádolnak is, hiszen az orgiák idejében ritkán maradt indulatmentes bárki, akit arra serkentettek-kértek, legyen elnézőbb a mássággal szemben. Nem sikerült nekik, s ma sem sikerülne, úgy fest...

A „másik tér” a másik idővel tehát így áll párban, a többségi társadalmak intoleranciája pedig azzal a társadalommal szemben öldöklő hatású, amelynek másik ideje már elhozta a reményt a túlélésre, ez azonban mégis egyre bizonytalanabb.

Talán egy másik társadalomra és ugyanerre a térre lenne szükség, ha lehetséges volna mint kihívó megoldás. E kötet kétséget sem hagy az iránt, hogy szándéka ezt elősegíteni és a megértés módját könnyíteni.

## Kultúraközi megnemértés, történeti mezőkben

A fejezetcím épp ellenkezője annak, amit az alábbi mű kínál. Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant* című kötete a háborús erőszak mindennapi és áruklódó eseménysorából indít, ennek elbeszélhetőségi tilalmát és tabuizált problematikáját dolgozza föl, s jut a sokféleképp lehetséges következtetésig, az emlékezet kibeszélt és evidens, rejtekező és túlélő, végső soron pedig elmondhatatlanul fontos megtárgyalásáig, egyúttal a találkozó kultúrák viszályaiból fakadó totális intoleranciáig. A kötet bevezető módszertani és elméleti alapkérdései is egy konkrét családi példával, látszólag „eseti” eseménnyel, majd annak tanulságaival kezdődnek, alaphangon is a közösségek közötti konfliktusok háráító gesztusával: „...a szovjet katonák nem erőszakolnak meg nőket, hanem a békét hozzák el...” Az olvasóra leginkább annyi bízható ebből: mennyire veszi komolyan ezt a félrevezető, elnagyolt, felelősséget elhárító, minden lehetséges büntetést (akár gyilkosságot is) a cél szentesíti az eszközt közhelyével pótolni próbáló hazugságot egy szovjet tábornoktól, s meddig tekinti „meg nem történtnek” mindazt, ami jószerivel minden családban közhelyes evidencia volt a háború utáni években.<sup>9</sup>

Szerzői tudástára és a Közép-Európa Egyetem (CEU) professzoraként, az MTA doktoraként vállalt tematikus kutatások révén Pető Andrea a 20. századi társadalom és a társadalmi nemek története iránti érdeklődéssel, öt-hat monográfiával és több tucatnyi szerkesztett kötetel, szaktanulmánnyal hitelesítette immár, hogy nem csupán témakörének egyik legjelesebb hazai kutatója, a genderkutatások európai rangú szakértője is, hanem a magyar politikatörténet egy súlyosan elhanyagolt területének ugyancsak alapos feltárója, nevezetesen a háborús erőszak közepette elkövetett nemi erőszaknak értelmező feldolgozója, az elmondhatatlannak is feltáró elmondója, elszánt elemzője. Ehhez mint történeti szakanyaghoz is kitartó alapozás, más kiindulópontú elemzőkészség, sőt rétegzett problematikaként kibontható tabufosztás-igény is szükséges volt, mivel a háborús szereplők civil lakossággal szembeni (bárhon és bármikor) erőszaktevéseinek forrásai, adatai, jegyzőkönyvei, tanúvallomásai és további belátási felületei ugyancsak zárva maradtak minden tömegességük dacára. A módszertani és elméleti

9 *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2018., 260 oldal

kérdések, a háborús nemi erőszak történetírásának historiográfiai előképei részint a „láthatatlan” problematika megvállását, a kimondatlan sérelmek kimondását, az elbeszélhetetlenül kínos bizonygatótelemek immár világos megfogalmazását igényelték, melyeket Pető nem látott tovább halogathatóknak.

Az erőszak, mint a mindenkori hadviselés egyéb haszonszerző módszerei között is (jóllehet egyedi-nek, alkalminak tetsző, mindemellett mégis súlyosan általános) gyakorlata a megszálló viselkedésmódok rutinizált formája, mely messze nem csupán a „feminizmus” optikáján át fest összehasonlításra érdemes teóriának. Pető bevezetője a magyar kutatások és témafeldolgozások között is az emlékezetpolitikai fordulatra helyezi a hangsúlyt, de vállalja az összehasonlító eljárást is a német megszállás, az orosz katonai bevonulást megelőző időszakok (1849, 1914–15), az 1944–45 során lezajlott események, az 1956-os megszállás témaköre, az egész „felszabadítás/megszállás”-vita, továbbá a Vörös Hadsereg más térségekben elkövetett atrocitásainak lajstromával. A nyolc nagyobb fejezet soron következő része „A háborús nemi erőszak típusai és magyarzatai” révén vezet az empirikus áttekintéshez, valamint „A következmények” fejezet a megesettek körüli vitákra nyit rálátást: a számadatokban is bizonytalan becslések kérdéséről (a magyar adatok a 80 ezer és 250 ezer között vannak valahol, de a magukra maradt falvak más arányban, mint a városba menekülőket tömegesen befogadó településeken, össz-arányokban tekintve a lakosság 6 és 40 százaléka közötti megerősökölt növel), az orvosi esetek jelentettségét, a nemi erőszak csoportos mivoltát, a Soá szélsőségeit, a változó katonai erő mozgásától függő határtalanságokat, a „kényszerítés” és az „önkéntes szexuális kapcsolat” megítélését, végül az „erőszakos meghódítás” valóságos, titkolt, majd 1989 után emlékező típusú elbeszélésekben már megjelenő mivoltát is figyelembe véve, a művi terhességmegszakítások számarányait és jogi aspektusait, vagy a fertőző nemi betegségek megjelenésének és következményeinek tényadatait is méltánylással kísérve. Önálló alfejezeteket formálnak a nemi betegségek kérdései, a prostitúció, a kollaborációk különféle módjai, az ellenállás, a megtorlás és a büntetések változatai (83–136. old.).

Pető nem épít a kétségre, hogy itt monografikus feltárás készült, de ettől helyenként mégis visszalép. Mindennek következménye, velejárója is, hogy a szovjet katonák elkövetett erőszak emlékezet-történeti szempontú anyagára, az elmondott, elhallgatott, jegyzőkönyvekbe foglalt, vádakilg eljutott,

megtorlással kísért, jogilag értelmezett, politikai propagandával és állampolitikai eszközökkel elsikált, formalizáltan lebonyolított, interjúk nyomán felszínre került, naplók és dokumentumregények rögzítette, filmekben és fotókon megmaradt esetekben ékelődött, nemzeti emlékezetpolitikába vagy narratív történetmondásba simuló változatokból sokfélért alaposan végigelemez. Ezt még kiegészíti a legfrissebb digitális időszakban kialakult „fordulat” anyagával, a jogi elhallgatás és az elismertetés megoldásával, végső soron az emlékmű-állítás egyre növekvő filmes és dokumentált variációinak magyar, európai, sőt messzi tengerentúli változataiban megjelenő kísérleteivel (137-196. old.). Mindezeket önálló fejezetben kíséri, „öleli át” és írja felül a megnyíló orosz levéltári anyagok, források, a kegyetlenségek, valamint „a csend összeesküvése” címmel megnevezett geopolitikai-katonai aspirációk, „a militarizmus kultúrájának folyamatosságával” is számoló értelmezési mező (szemtanúk, női katonák, orosz-ukrán emlékezetpolitikai megmérkőzés, jogi szembenézés kérdései) felől áttekintett anyag (197-218. old.).

Fontos és letisztult fejezet az Összegzés, melyben a kereső szempontok és a válaszadási módok szemléje segít a háborús nemi erőszak brutális, eszközjellegű, kommunikált vagy titkolt, kutatási témává tett, „instrumentalizáló hatásaival” együtt is feldolgozást igénylő szempontok alkalmazásai közötti különbségeket észlelni, továbbá a kompenzáció nélkül maradt, vagy valamely „biztonságban maradás” zónájába terelt életutak törvényszerűségeinek kitett, értelmezésekkel terhelten tematizált történések egész gender-problematikáját is felmérni, hogy végül maga a kérdéskör kutatásának metodikai perspektívái, nem utolsón a „szelektív emlékezet” vagy „projekciós emlékezet” családi újraértelmezéseinek drámaisága is fényre kerüljenek. A jegyzet- és szakirodalmi anyag további félszáz oldalon pontosít, hitelesít, kontextualizál.

Mindezek – így együttesen, de szinte fejezetenként önálló jelentésmezőben is – arra a kibeszéletlen traumára irányítják figyelmünket, melyek mentén a napi hírek, a dokumentált vagy büntetési jogszakaszba került esetek, háborús övezetek menekülőinek élethelyzete és „hozott öröksége” egyaránt az emberesebb megismerő alázatot igényelné, de a hétköznapi sodrásai éppúgy elmoszák arculatukat, ahogyan a háborúk pofázmánya volt és maradt mindig is felejthetetlen. A hazai (éppen dúlóképes szakaszába lépni igyekvő) kultúrharci előzményeinek efféle áttekintő olvasata sajnós a túl közeli lelki-

ismeret és a túl távoli bűnhődés dinamikája szerint mutat érzékenységet – vagy erősíthetné ezt, ha volna kiben. A közhelyes-szimplán „háborús állapotoknak” tulajdonított történések ma éppúgy nélkülözni látszanak a minimális empátiát is, a traumák kezelésének (mostanság egyre több visszaemlékezésben megjelenő) szükséges változatait, a kibeszéléshez szükségessé váló bátorság konstrukciós hátterét, a családi emlékanyag köztörténeti hasznosulásának „emlékezetpolitikai fordulatát”, melyek mostantól valójában már az elbeszélhetetlen elbeszélhetőségét is magukba rejtik, mégpedig felszólító erővel. Ezt a kötet kiváló borító-fotója is élesen tükrözi időtlen érvényével és kortalan fegyelmével, bármikori énünket permanensen fenyegető romboló szürkével...

Kultúrák és közösségek, korok és találkozások, kölcsönhatások és dúlások elmélettörténetébe – ahogyan az első mondatban szerényen megpendítettem – szinte minden belefér. Minden, s ugyanakkor mégsem sok ahhoz képest, ami korunkon s a megelőző korokon ült. Ült mint emlékezet, mint hagyomány, mint elviselnievaló, mint élet – s mint ennek sokféle kultúrája. A „bármi” vagy „minden” határa talán éppen ott van, hogy ami kimaradt, azt „hozzájárjuk”, hozzáképzeldük. Így legyen, ha lehet.